

Віктор Терлецький

“ЖИВОПИСНАЯ УКРАИНА” Т. Г. ШЕВЧЕНКА І ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Сьогодні, в час вельми важкого з багатьох причин національно-державного відродження, яке було омріяне, вистраждане багатьма істинними синами і доньками України, виникає питання: а чи позбулися ми стереотипів, шаблонного мислення і підходу до висвітлення тих чи інших сторінок нашої минувшини, фактів діяльності навіть “апостолів правди і науки”? Особливо це стосується визначного письменника, історика, фольклориста і етнографа, критика, мовознавця, перекладача, видавця Пантелеймона Куліша, на якому ще донедавна висіли ярлики “ідеолога українського буржуазного націоналізму”, “теоретика “відрубності” української культури”. На перший побічний погляд постановка такого питання може навіть декому здатися неправомірною, адже твори Куліша вже вторували дорогу до широкого кола читачів (багатьма видавництвами випущено його історичний роман “Чорна рада” і він увійшов до шкільної програми з курсу української літератури - 9 клас; побачили світ його “Вибрані твори” (К., “Дніпро”, 1969), “Поезії” (К., “Рад. письменник”, 1970), двотомник праць письменника (К., “Дніпро”, 1989), а також репринтне видання чудових “Записок о Южной Руси”). За рішенням ЮНЕСКО було гідно відзначено 175-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша (1994 рік). Та, на жаль, мусимо констатувати, що упереджена оцінка його особистості, спадщини за багатьма аспектами ще не перекреслена. Часом продовжується трактування Куліша як антипода Шевченка. Як приклад вкажемо на висвітлення стосунків між Шевченком і Кулішем з приводу задуму Тараса Григоровича видати “Живописную Украину” - альбом офортів, який мав бути періодичним художнім виданням.

Відомий шевченкознавець з Петербурга Петро Жур у книзі “Літо перше” (К., “Дніпро”, 1979) на сторінці 235-й сповіщає: “Певно, Шевченко розповідав Кулішеві у загальних рисах про задум свій малювати Україну і заручився його обіцянкою сприяти здійсненню цього задуму”. Та ось в своїй новій праці “Шевченківський Київ” (К., “Дніпро”, 1991, с. 45) він вже не вживає застережливих, обережних слів “певно”, “у загальних рисах”, а твердить однозначно: “Наприкінці січня (1844 р. - В. Т.) Шевченко зустрівся у Києві з Кулішем... Тарас Григорович розповів Кулішеві про задуману ним “Живописную Украину” и заручився його обіцянкою скласти короткі пояснювальні тексти до офортів”. Можливо, П. Жур від часу видання ним книги “Літо перше” знайшов якісь раніше невідомі свідчення на користь цієї своєї останньої думки? Та ні, не знайшов... Тоді ж чому його погляд став таким непереконливим?!

Нагадаємо читачам, що план, зміст “Живописной Украины” Шевченко виклав у листі до українського філолога-славіста, історика, в подальшому популяризатора творчості Кобзаря серед слов’янських народів Осипа Бодяньського. 29 червня 1844 року він писав: “Я рисую тепер Україну - і для історії прошу вашої допомоги, я, здається, тойді вам розказував, як я думаю це зробити. Бачте, ось як. Нарисую види, які єсть на Україні, чи то історією, чи то красою прикметні, вдруге - як теперішній народ живе, втретє - як він колись жив і що виробляв”.¹ Вчений відповів на Шевченкового листа. Відносно ж прохання Тараса Григоровича коментувати його офорти відповів невиразно: “Тоді, коли що вичитаю гарного, прикметного з батьківщини, зараз напишу і після того перешлю Вам”.²

Далі свій намір Шевченко оголосив в петербурзькій газеті “Северная пчела” (1844, № 193, 25 серпня), довів у листі від 1 жовтня того ж року до чернігівського цивільного губернатора П. І. Гессе, а дещо пізніше в заяві до Товариства заохочування художників. Поет-художник покладав надії на допомогу російського історика, дослідника літописів П. Г. Буткова (1775-1857); літератора, власника колекції історичних документів А. Я. Стороженка (1791-1858); польського письменника, представника т. з. української школи в польській літературі Міхала Грабовського (1804-1863), а також і Пантелеймона Куліша (“Куліш буде компоновать текст для народного теперішнього бити”).

Важко погодитись з Журом, що Куліш про намір Шевченка дізнався ще в січні. Бо тільки 5 червня (в книзі “Літо перше”, на сторінці 235 дослідником чомусь проставлена дата - 2 червня) в листі до Тараса Григоровича в Петербург він з захопленням відгукується: “Ой як же я зрадів, довідавшись з твоєї супліки, що ти не мариш дармо часу у тій Петровій бурсі! Нехай тобі, приятелю, Господь помагає на все добре, а об мені будь певен, що вже я не грітимусь даром коло твого куреня: чи дровець, то й дровець принесу; чи пшона на кашу, то й пшона придбаю; сказано - що Бог послав!.. Присилайте ваші картинки в Чигирин з надписом: “Михаилу Грабовскому”. Я в його буду, і він знатиме, куди міні їх переслать”.³

П. Жур в своїх книгах Кулішевого рядка з отим “ой як же я зрадів, довідавшись з твоєї супліки, що ти не мариш дармо часу” не наводить, бо це перекреслює викладені ним тлумачення про задрісне ставлення Куліша до замисленої Шевченком “Живописной Украины”. Натомість Жур стверджує: “роздратований гарячим відгуком передової суспільної думки Росії, Польщі й України на справді патріотичне починання поета, Куліш відрікся від своєї обіцянки допомагати випускові і поширенню “Живописной Украины”.⁴

Так, була супліка Шевченка до Куліша, тобто прохання про допомогу у виданні “Живописной Украины”. На жаль, цей лист Шевченка не зберігся. Він би, безумовно, і для сучасних шевченкознавців все розставив по своїх місцях. Нині ж ми можемо з більшою чи меншою мірою вірогідності щось стверджувати, а щось заперечувати. Супліка, на нашу особисту думку, була, ймовірно, вказана дещо розпливчато, невиразно, бо Куліш в цитованому вище листі вигукував: “да розтолкуйте міні хорошенько, що і як Ви хочете робить; а то не второпаю, що для Вас компоновати. Бувайте ж здорові!”

Автори академічного видання “Т. Г. Шевченко. Біографія” (К, “Наукова думка”, 1984), які, до речі, частенько посилаються на дослідження П. Жура, коментуючи цей рядок, зазначають (с. 115), що “П. Куліш спочатку вдав (підкреслення наше - В.Т.), що не зрозумів, чого хоче від нього Шевченко”. А

де докази цього “вдав”? їх немає. Є лише, як бачимо, безпідставне звинувачення Куліша з боку науковців кінця ХХ століття.

Факти ж промовляють інше. 31 грудня того ж 1844 року Куліш знову звертається до Шевченка: “Мені досадно, що Ви, не списавшись зі мною, оголосили моє ім’я в числі співробітників, тоді як я уявлення не маю про Ваше літературне видання”.⁵ В істинність цих слів приятеля Шевченка віриться. Бо сам Шевченко в листі до Осипа Бодяньського від 29 червня 1844 року, про що ми вже сповіщали, писав: “рисую тепер Україну... я, здається, (підкреслення наше - В. Т.) тойді - вам розказував, як я думаю це зробити”. Бачимо: поет-художник висловив сумнів: “здається”. Бодяньський 9 липня 1844-го відповів Шевченкові з Москви: “Теперечки об Ваших кунштах. Ні, Ви мені нічого об їх не розказували ніколи”.⁶ Певно, так було і у випадку з Кулішем. Палкі, невідступні Шевченкові мрії про “Живописную Украину”, його звертання в думках до ширих приятелів за допомогою, тобто бажане, поєдналося з начебто вимовленим, реальним. І вже мислилось Шевченком як дійсність. П. Жур натомість пише, що Куліш “у розв’язному, грубому тоні написав Тарасу Григоровичу, що не має про його починання жодного уявлення”.⁷ Дивно: де ж побачив петербурзький дослідник “розв’язний, грубий тон”? Чи не в таких Кулішевих словах: “Отак же й нам, що взялись протирать очі своїм землякам, треба один одному пособляти, один одному радити; а то не буде добра з нашого писання”.⁸ Йдеться не про відмову допомоги, а коректно поважливо - про співпрацю, взаємодопомогу. І цього не бачить лише той, хто не хоче бачити.

Дехто може зауважити: в Кулішевих словах повчання, зверхність, менторство. Відповімо: по-перше, в часи тоталітаризму, панування так званого методу соціалістичного критичного реалізму таких безпідставних, надуманих закидів Кулішу було зроблено чимало. А, по-друге, лише в стосунках близьких приятелів (а саме такими були Шевченко і Куліш) існують відвертість, прямота у висловлюваннях, щирість і немає місця прихованості думок, дипломатичності, утаємниченості.

Куліш, безумовно, знав, що його ім’я увійде в історію, що його листи будуть читатися і вивчатися нащадками, дослідниками. Та він менш за все думав про миловидність і чепурність свого слова, не намагався обмальовувати свою особистість, прикрашати свою пристойність. Куліш був дійсно гарячим Кулішем, часом задирикуватим, часом необережним на слові, але ніколи він не був нещирим, необов’язковим, а тим паче брехливим, як це намагаються твердити деякі шевченкознавці (“вдав”, “відрікся від своєї обіцянки”, “роздратований гарячим відгуком на... починання поета”, “розв’язний, грубий тон”).

Та почитаємо далі П. Жура. Шевченкознавець доходить навіть до такого: “Мало того, без усяких докорів совісті, запозичуючи, по суті, зразок “Живописной Украины”, Куліш складає план літературного видання під назвою “Жизнь малороссийского народа”.⁹

Упередженість Жура в оцінці Куліша вже давно не викликає сумніву. Та ми для читачів розкриємо, не кажучи вже про “розв’язний, грубий тон” шевченкознавця, що закиди Кулішу пишуться Журом білими нитками, що відсутній плагіат, запозичення думок і праці того, до кого Пантелеймон Олександрович постійно звертався “приятелю”.

Нагадаємо, перш за все, що “Живописная Украина” замислювалася Шевченком як видання про історичне минуле, народний побут і звичаї та

природу України суто художнє. “Жизнь малороссийского народа” Куліша планувалася виданням літературним, хоча в листі письменника до чиновника Київського навчального округу М. В. Юзефовича від 10 вересня 1844 року і сповіщався намір до цього видання “додати багато різного роду малюнків і креслень”. Наголошуємо: лише “додати”. Та П. Жур в книзі “Шевченківський Київ” все міняє місцями; ставить, як то кажуть, з ніг на голову. Він твердить, що Куліш міркував “до різноманітних рисунків та креслень додати” (с. 65) своє літературне видання. Отакої! Чого не накрутиш, якщо дуже хочеться накрутити!

Беручи в лапки, щоб, певно, не виник у читачів сумнів у науковості, джерельності свого викладу, шевченкознавець сповіщає план задуму Куліша: “видання літописів, зведення малоросійського законодавства, географію Малоросії, опис старовинних церков, будівель, домашніх речей, господарства, торгівлі, ремесла, народні перекази, казки, пісні, історію Малоросії” (там же, с. 65). І вже цим переліком сам себе побиває, бо читач, безумовно, побачить, що задуми Шевченка і Куліша не ідентичні. Вони різні і по суті викладу (перший - художньо-мистецький, другий - літературний), і за масштабністю піднятих питань. При цьому цитований П. Журом задум Куліша є не що інше як понависмикувані слова із плану “Жизни малороссийского народа”.

А що ж в дійсності мається в отому листі Пантелеймона Олександровича до М. В. Юзефовича? Мається великий, глибоко осмислений і обґрунтований задум, що складається з 8-ми пунктів. Назвемо їх з деякими скороченнями.

- “Наші літописи. Це буде перше...-;
- зведення малоросійських узаконень і історія законодавства в Малоросії;
- географія Малоросії в стародавні і в наші часи - причому показати порядок або історію заселення краю, перехід володіння землями і селами з одних рук до інших;
- опис старовинних церков і будівель, посуду, домашніх речей, господарства, торгівлі, ремесел і ін. в стародавньому і новому стані Малоросії;
- народні перекази, як перехід від історії до поезії, від позитивного істотного життя до життя ідеального і фантастичного;
- народні казки, прислів'я, загадки і ін.;
- народні пісні з критичним розбором найвизначніших;
- і, нарешті, написану після глибокого вивчення всіх цих джерел історію Малоросії.”¹⁰

“Без усяких докорів совісті започизуючи...”. Цьому образливому звинуваченню П. Жура краще за все дає відповідь-спростування сам Куліш в іншому листі до М. В. Юзефовича ще від 10 грудня 1843-го (!!!) року: “почав писати повість про старі часи і звичаї малоросійські... Разом з цією пишу ще другу малоросійською мовою... велику історико-філософсько-топографо-філолого-поетичну статтю під заголовком “Подорож на Україну”. В ній я хочу подати характеристику задніпровського народу..., опис місцевості визначних міст і урочищ, спосіб вираження народного, його домашні звичаї і перекази”.¹¹

Це, як бачимо, не тільки визрівання думок, а вже й конкретика, реалізація задуму. Це його перші кроки в написанні “Жизни малороссийского народа”. Майже всі інші київські листи письменника того часу є свідченням, що день за

днем, наполегливо і постійно збагачуючи свої знання, розширюючи обрії пізнання, він чимало докладав до замисленого.

14 вересня 1842 року Куліш дякує М. Д. Білозерському за надісланий йому “примірник Кониського літопису”, тобто “Історії Русів” і просить “зібрати... з допомогою знайомих скільки можна малоросійських пісень і прислати в Київ”.¹²

31 липня 1843 року сповіщає М. В. Юзефовичу: “я тепер ходжу як бджола по сотах: де тільки зустріну сиву бороду, не відйду від неї без того, щоб не вижати з неї пахучого цвіту народної поезії або в переказі, або в пісні... Я буду заглиблюватися в різні місця України для вишукування руїн народної поезії - справа великої ваги, як я побачив після декількох спроб”.¹³

24 березня 1844 року повідомляє М. Д. Білозерському: “перечитую безліч старовинних бумаг і, здається, не без користі. Один із заочно знайомих моїх кореспондентів Мих/айло/ Ів/анович/ Ханенко надіслав мені величезний журнал свого прадіда, генерального хорунжого”,¹⁴ тобто “Діаріуш або журнал” відомого мемуариста XVIII століття Миколи Даниловича Ханенка. В ньому наводилися щоденні записи від січня до початку липня 1722 року різних подій і фактів при дворі гетьмана Івана Скоропадського та в Генеральній військовій канцелярії. Куліша захопили в тому щоденнику “згадки про всякі сімейні дрібності. І через те, - підкреслював він, - я познайомився краще з побутом наших панів в часи Петра Великого”.¹⁵

У липні 1844-го Куліш веде археологічні розкопки в Переяславі. Не знайшовши нічого, сповіщає М. Д. Білозерському: “тепер переїду прямо на той бік Дніпра і почну досліджувати істотніше, аніж уявне язичеське кладовище”.¹⁶

24 серпня того ж року доводить до відома М. Д. Білозерського, що надсилає йому “власноручний манускрипт шляхетного нашого співвітчизника, покійного архімандрита Авксентія”.¹⁷ Тут мовиться про одну з праць уродженця Обухова, що на Київщині, вихованця Київської духовної академії, потім викладача цього навчального закладу, проповідника Києво-Печерської лаври, її намісника з 1826 року Авксентія (в миру Опанаса Галинського, 1782-1844).

Такий далеко не повний перелік фактів. Отож твердження П. Жура про запозичення Кулішем плану “Живописной Украины” - цілком очевидна безпідставна вигадка!

Йдемо далі. Автор книжки “Шевченківський Київ” наголошує на сторінці 65-й: “Як і Шевченко, Куліш має намір розповсюджувати своє видання шляхом передплати... (Чи не в цьому П. Жур побачив запозичення Куліша у Шевченка? - В. Т.)... Як і слід було чекати, цей гарний задум лишився прожектором, та й сам Куліш навряд чи вірив у його здійснення - заради цього він і пальцем не поворухнув”. По-перше, чому “як і слід було чекати”? Що дає право досліднику на таку репліку? Лише власна “вільність”, необ’єктивізм, упередженість у прочитанні (а вірніше - перекручуванні) життєпису, творчої спадщини Куліша. Щоправда, Кулішів задум (“запозичення”) з Шевченка за цитованими раніше словами Жура (дослідник все-таки спромігся визнати “гарним”). І, нарешті, давайте з’ясуємо: чи має шевченкознавець рацію, твердячи, що для здійснення свого задуму Куліш “і пальцем не поворухнув”.

Не вдалося Шевченкові здійснити видання “Живописной Украины” (побачив світ лише єдиний, перший випуск альбому офортів). Не було

видрукувано і “Жизнь малороссийского народа” саме в тому вигляді, як мріяв Куліш і описав у листі від 10 вересня 1844 року до М. В. Юзефовича. (Немає у нього твору з такою назвою). За цим можемо лише жалкувати.

Але ж Куліш написав “Повість про український народ”, видрукувавши її 1846 року у відомому журналі Ішимової “Звездочка”. “Повість” відразу ж впала в очі жандармам при арешті Куліша в справі Кирило-Мефодіївського товариства. І перш за все тому, що в ній, за висновком III відділу імперської канцелярії, Куліш “виношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, вмістивши ... багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії”.¹⁸ А сам цар Микола I стосовно цього твору Куліша власноручно на поданій йому доповідній записці самодержавно вивів: “Третье Отделение слабо рассматривало книгу Кулиша. На два месяца в крепость, а потом в отдаленные губернии, с запрещением служить по министерству народного просвещения”.

То чи “пальцем поворохнув” Пантелеймон Олександрович у плані виконання отих намічених ним 8-ми пунктів?

“Наші літописи”. По архівах, в бібліотеках приятелів, випадкових знайомих вивчав він історичні матеріали. У згадуваному вже не раз листі із Сквири від 10 вересня 1844 року до М. В. Юзефовича він сповіщає про знайдення ним в бібліотеці графа К. Свідзінського автографа літопису Ерлича, рукопису твору Симона Старопольського “Рада про знищення татар”, статті з описом війни поляків з гетьманом Павлюком у 1636 році тощо. Натхненний давнім списком “Літопису Самовидця”, пише роман “Чорна рада”, перші розділи якого в 1845 році друкує на сторінках “Современника”. Надсилає до Осипа Бодянського, секретаря Товариства історії і старожитностей при Московському університеті, для публікації той же “Літопис Самовидця”, “Літопис Граб’янки”. Про “Історію Русів” та “Діаріуш” М. Д. Ханенка ми вже розповідали.

Історико-етнографічний фон Малоросії Куліш відтворив у перших же своїх оповіданнях “О том, от чего в местечке Воронежехе высох Пешевцев став”, “О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе”; історичних романах “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемь-десять лет назад” (1843), “Алексей Однорог” (1852-1853) тощо.

Народними думами він пересипав віршовану історичну хроніку “Україна” (1843). Постійно записував прислів’я. Деякі з цих записів, а саме зроблені Кулішем з голосу народного в рідному містечку Вороніж (нині - Шосткинський район Сумської області), можемо бачити у відділі рукописів ЦНБ імені В. І. Вернадського НАН України (1.28486).

З дитинства був зачарований українськими народними піснями, яких багато знала і напрочуд добре виконувала його мати (“вона навіть думала піснями”, - згадає потім письменник). У гімназичні роки у Новгороді-Сіверському Пантелеймон Куліш випадково зробиться щасливим власником “Украинских народных песен” (1834) М. О. Максимовича, якому згодом у Києві передасть записи материних пісень. І при кожній нагоді буде записувати цей неоціненний скарб свого народу, ходити, “як бджола по сотах”.

Його задум “Жизни малороссийского народа” частково виллється у двотомне видання “Записки о Южной Руси”. Добре відомо, як схвилювано і радо зустрів появу цих книжок Т. Г. Шевченко. Його відгук із заслання,

далекого Новопетровського укріплення, у листі до Я. Г. Кухаренка був вельми позитивний: “Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу “Записки о Южной Руси”, писану нашим язиком... Такої доброї книги на нашому язикі ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла книга добра, щира і розумна”.¹⁹

Історію України Куліш доносив до читача в таких літературних творах, як “Байда, князь Вишневецький”, “Маруся Богуславка”, “Сагайдачний”, “Солониця”, “Кумейки”, “Настуся”, “Великі проводи”; в науково-популярних нарисах “Хмельниччина”, “Виговщина”; історіографічній праці у трьох томах “Отпадение Малороссии от Польши” тощо.

По суті, П. О. Куліш “Жизнь малороссийского народа” писав до самої смерті, писав всім своїм життям.

Коли читаєш поспішні, упереджені, далекі від правди слова П. Жура про те, що Кулішів “задум лишився прожектором”, що “він і пальцем не поворохнув”, то згадуються правдиві, чесні рядки Миколи Зерова з його сонета “Куліш” (1925):

І навіть в смертних муках агонії

В повітрі пише ще його рука.

Рука гідного сина українського народу, великого трудівника, який разом з Шевченком чи не більш від усіх живописав Україну. І це не можна ні заперечити, ні якось применшити.

Джерела та література:

- 1 Шевченко Тарас. Твори. - Т. 5. - Київ, 1979. - С. 246.
- 2 Листи до Тараса Шевченка. - К., 1993. - С. 24.
- 3 Там само. - С. 20.
- 4 Жур П. В. Шевченківський Київ. - Київ, 1991. - С. 45.
- 5 Листи до Тараса Шевченка. - Київ, 1993. - С. 33.
- 6 Там само. - С. 24.
- 7 Жур П. В. Шевченківський Київ. - Київ, 1991. - С. 45.
- 8 Листи до Тараса Шевченка. - Київ, 1993. - С. 20.
- 9 Жур П. В. Шевченківський Київ. - Київ, 1991. - С. 65.
- 10 Інститут рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. - Ф. 1. - № 29387.
- 11 Там само. - 1.29386.
- 12 Там само. - 1.28977.
- 13 Там само. - 1.29385.
- 14 Там само. - 1.28978.
- 15 Там само.
- 16 Там само. - 1.28979.
- 17 Там само. - 1.28980.
- 18 Жвлинський Микола. У праці каторжній, в трагічній самоті // В кн.: Пантелеймон Куліш. Твори. - Т. 1. - Київ, 1989. - С. 10.
- 19 Шевченко Тарас. Твори. Т. 5. - Київ, 1979. - С. 363.